

GALICIA

E A LÍRICA

TROBADORESCA*

Mercedes Brea

*Esta contribución é un resultado parcial do proxecto de investigación PID2020-113491GB-I00, financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación.

Os estudos levados a cabo nas últimas décadas permiten observar con claridade un fenómeno que xa intuían ilustres investigadores, pero para o que faltaba documentación: o fenómeno trobadoresco é xa unha realidade no reino de Galicia-León desde as últimas décadas do s. XII; naceu vinculado a cortes reais [Fernando II e Afonso IX [VIII de Galicia-León]] e nobiliarias, especialmente galegas e, en ocasións, do norte de Portugal. Existen relativamente poucos elementos no corpus e no nome dos autores que contribúan a situalos xeograficamente, pero ten máis relevancia o lugar de produción da lírica que o punto de orixe de cada trobador. A variedade lingüística empregada nas cantigas é o galego, aínda que non resulte doado identificar trazos diatópicos específicos debido ao proceso de fixación por escrito dos textos; o progresivo desprazamento –nas dúas últimas décadas do s. XIII e, sobre todo, na primeira metade do XIV– cara as cortes portuguesas, sumado ás últimas fases de configuración da tradición manuscrita, fixo que a maioría dos textos chegasen a nós nunha vestimenta portuguesa, polo que segue tendo sentido falar de variedade lingüística galego-portuguesa, aínda que, na realidade, unha parte dos testemuños [*Cancioneiro da Ajuda*, *Pergamiño Vindel*] presenten unha veste galega, e os apógrafos italianos representen a norma portuguesa á que sería adaptado o *Libro di portughesi* que Colocci fixo copiar en Roma nas primeiras décadas do s. XVI.

Nese breve, pero precioso, documento co que nos obsequiou o prof. Giuseppe Tavani –o discurso que pronunciou con motivo do seu nomeamento como membro de honra da Real Academia Galega [Tavani, 2004]–, o estudo italiano proporciona unha serie de claves [que aínda non foron totalmente desentrañadas ou desenvolvidas] para un cabal coñecemento do que significou a lírica trobadoresca galego-portuguesa. Algunhas das máis relevantes están contidas no seguinte parágrafo:

*as razóns que me inducen a falar de Galicia como da forxa ou do berce da poesía lírica peninsular son moitas: a máis valiosa é obviamente a invención da cantiga de amigo, un produto exclusivo da creatividade galega, que non ten analoxías efectivas con ningunha das outras «cancións de muller», nin coa kharxa mozárabe nin coa chanson de toile, unha composición que obedece a un paradigma rigoroso seguramente ideado por un poeta galego no século XII e que se mantén con poucas alteracións ao longo do XIII, caracterizando toda unha área lírica. Mais, como vimos, non é só por iso que me atrevo a falar dunha **especificidade galega**. Cando os galegos entraron en contacto coas culturas transpirenaicas –e ese contacto só se puido practicar en Santiago, único centro da rexión culturalmente equipado para recibir e assimilar as achegas estranxeiras–, cando, dicía, os galegos entraron en contacto coas culturas transpirenaicas, a súa reacción foi dinámicamente activa, no sentido que desas culturas eles aceptaron algunhas suxestións e rexeitaron ou reformaron outras. Aceptaron e adoptaron sen vacilacións o hábito de firmar as súas producións líricas e de transcribilas nun soporte físicamente estable, acreditando deste modo o seu dereito á dignidade de «auctores» da que xa gozaban os trobadores provenzais e os trobeiros franceses [Tavani, 2004, p. 18].*

Así pois, para el está claro que o berce da lírica peninsular foi Galicia, pero non o pensa por un sentimento de afecto ou de gratitude a esta terra, senón por motivos debidamente explícitos, entre os que pon de relevo «a

1 Da importancia da cantiga de amigo como “canción de retagarda” [unha visión moi acaída en relación coa situación sociopolítica da época] ocupouse Lanciani [1998]. A crítica tendeu en certa medida a prestar atención de forma xeral a este xénero como unha modalidade autóctona, característica da lírica galego-portuguesa en comparación coas outras tradicións trobadorescas, e mesmo hai quen quere vela como unha manifestación folklórica, sen ter en conta que os textos conservados son sempre composicións cultas, por moito que poidan aproveitar un rexistro de procedencia popular para reelaboralo cunha técnica moi estudada [por iso, probablemente, Tavani fala de “*invención* da cantiga de amigo” como un xénero literario peculiar].

2 Completábase con “Vestigios de poesía popular galego-portuguesa arcaica. Sua semelhança com as modernas cantigas do povo. Seu influxo provável na poesia trovadoresca” [idem, pp. 836-940].

3 Lémbrese que Afonso VI casou a súa filla Urraca [que o sucedeu como raíña] con Raimundo de Borgoña, irmán do que sería

elixido Papa co nome de Calixto II, e que os nomeou Condes de Galicia, entendida Galicia como un territorio bastante máis extenso que o actual, moito máis próximo á exposición que fai, entre outros, López Carreira [2008, pp. 213-248], se ben posteriormente estableceu unha división no Miño para crear na zona reconquistada ao sul deste río un Condado Portucalense, do que encomendou o goberno a outra filla, Teresa, casada cun curmán de Raimundo, Henrique de Borgoña. A presenza de Raimundo contribuiría a ese carácter afrancesado de que fala Michaëlis, se ben os contactos ultrapirenaicos non se limitan á súa influencia, posto que a nai de Urraca era outra nobre borgoñona, Constanza, irmá do abade Hugo de Cluny [o que en parte pode explicar esa presenza de “*prelados ilustrados*, em parte franceses” e a expansión da orde cluniacense]. E este tipo de matrimonios, mesmo entre nobres, foron frecuentes no período que nos interesa, como pode apreciarse nunha rápida consulta ás táboas xenealóxicas que complementan o ilustrador estudo de Souto Cabo [2012a].

invención da cantiga de amigo»¹ e o «equipamento» cultural de Santiago de Compostela no s. XII. Non estará de máis recordar que, xustamente un século antes, xa Dna. Carolina Michaëlis dedicara todo un capítulo [de obrigada lectura, por moito que hoxe poidamos corrixir algunhas das súas apreciacións] do estudo que acompañaba a súa edición do *Cancioneiro da Ajuda* [A] a «A Galliza, centro de cultura peninsular de 800 a 1135. Santiago de Compostella, foco onde desabrochou o lyrismo gallego-português» [Michaëlis, 1990 [1904], pp. 769-835]², no que, ademais do clarificador que resulta o propio epígrafe, poden lerse consideracións moi semellantes ás de Tavani:

não esqueço que, além do foco principal de cultura, em Santiago de Compostella [com prelados ilustrados, em parte franceses, e um clero notavel e numeroso, não menos afrancesado que a côrte³, com uma burguesia rica e privilegiada, e assistencia de representantes de todas as nações europeias], e além de infinidade de conventos de frades e freiras, bem dotados de livros, havia na Galliza villas de recreio e caldas con paços regios [verbigracia: Caldas de Rey] onde os soberanos costumavam folgar. Havia tambem, como na Provença, numerosas pequenas côrtes principescas: os solares e castellos dos condes gallizianos, onde eram criados os reis asturico-leoneses. E mesmo alguns dos que cingiram a coroa de Castella. [Michaëlis, 1990 [1904], p. 776].

Parece, pois, que, dalgunha maneira, hai acordo en que a lírica culta peninsular tivo a súa orixe en Galicia, e hoxe –grazas, sobre todo, a traballos como os de Souto Cabo [1989-1994, 2011, 2012a, 2012b, 2012c, 2018, 2020], Ron Fernández [2005, 2016, 2021], Monteagudo

[2008, 2014] e outros estudiosos– podemos confirmar que xa era unha realidade⁴ nas últimas décadas do s. XII [moi probablemente, a partir da de 1170]. O que trouxo de cabeza á crítica durante un tempo foi a confusión creada por algún antropónimo detopónimo [Camos⁵, sobre todo] que inducía a pensar que precisamente os primeiros trobadores non só non eran galegos senón que mesmo algún do sur do Miño, como Johan Soarez de Paiva, se atopaban nunha zona máis próxima a Navarra que a Galicia⁶.

O fío condutor das primeiras xeracións trobadorescas é a poderosa familia Traba⁷, tan influente na corte real de Galicia-León desde os inicios do s. XII, cando sobresaí a figura do conde Pedro Froilaz [sepultado no panteón real da catedral compostelá, xunto a Fernando II e Afonso IX^{8,9}], preceptor de Afonso VII e colaborador activo do arcebispo Xelmírez, e as dos seus descendentes¹⁰. Sexa por vínculos familiares ou por relacións sociais, case todos os primeiros trobadores teñen que ver de forma directa con este grupo familiar, aínda que, dado que en non poucas ocasións o lazo de unión son as mulleres, resulte ás veces difícil percibir a ligazón¹¹. É así mesmo grazas a este papel preponderante dos Traba na corte real como resulta natural que a lingua empregada para a lírica sexa o galego, que nese ambiente tería a condición de lingua vehicular, polo menos no seo da clase dominante.

Non nos corresponde a nós [historiadores rigorosos ocúpanse do tema] establecer en qué medida, ou en qué coordenadas espazo-temporais, se debe falar de reino de Galicia ou de reino de Galicia-León no s. XII [particular-

⁴ Referímonos, naturalmente, aos trobadores coñecidos a través da *Tavola Collociana* [Gonçalves, 1976], porque de varios deses autores da primeira xeración que nela figuran non chegaron a nós os textos dos que dá noticia ese índice do *Cancioneiro da Biblioteca Nacional de Portugal* [B], ao perdérense os folios que contiñan as composicións que Colocci numerara como 9 [parte de B8bis] a 36.

⁵ Sobre este en particular, *vid.* Souto Cabo [2018].

⁶ De feito, Miranda [2004 e 2007] chega a considerar a existencia dun “foco oriental”, algo que faría moi difícil entender por qué a lingua empregada para esta produción lírica foi o galego e que previamente apuntara tamén Oliveira [1993], se ben este non deixaba de recoñecer que “as estratexias de alianza que uniam as principais linhagens da Península anunciavam já a importancia

que, em breve, teria o paço dos Trastâmaras, ou Travas, neste domínio. Com efeito, ligados familiarmente a Laras, Urgeis e Cameros, os Trastâmaras estavam bem colocados para assumirem a herança destas linhagens no apoio à manifestação cultural em análise” [Oliveira, 1993, p. 260]. *Vid.* tamén Oliveira [1998a e 1998b], así como Miranda [1998] e Miranda – Oliveira [1995].

⁷ Pode verse un resumo da importancia das relacións familiares na tradición da lírica trobadoresca en Brea [2013].

⁸ Se ben, na relación de reis de Galicia-León, correspóndelle ser Afonso VIII, como neste traballo mencionamos tamén en ocasións a Alfonso VIII de Castela, preferimos adoptar a secuencia que deriva da conxunción de ambos os reinos a fin de evitar posibles confusións.

⁹ Dado que os sepulcros foron movidos nalgunha ocasión, é

difícil coñecer a situación orixinal de cada un deles. Na actualidade, considérase que os que están na capela das Reliquias son, ademais do de Pedro Froilaz e os dous monarcas citados, os de Raimundo de Borgoña, Berenguela de Barcelona, o infante Fernando Afonso [primoxénito varón de Afonso IX, do seu matrimonio con Teresa de Portugal] e Xoana de Castro [esposa de Pedro I “o Cruel” e irmá de Inés de Castro].

¹⁰ Sobre a relevancia dos Traba, véxanse, entre outros, Barton [1997], Calderón Medina [2011], López Sangil [2005], Pallares – Portela [1993], Varela Cajide [2016 e 2017].

¹¹ Pode resultar de utilidade a consulta das táboas xenealóxicas elaboradas por Souto Cabo [2012a, pp. 239-254], como apéndice ao seu traballo, disponibles tamén en http://bernal.cirp.gal/ords/meddb3/r/129/files/static/v49Y/esquemas_xenealoxicos.pdf.

mente, no relativo á lírica trobadoresca, nas últimas décadas desde século e as primeiras do XIII], pero non podemos deixar de lembrar unha referencia literaria [externa] que consideramos de interese: cando, en

12 Outros trobadores occitanos, especialmente no reinado de Afonso IX, prefiren falar, de todos modos, de “rei de León”.

13 Non estamos en disposición de verificar o dato histórico de que un Raimon [que podería ser Raimón Berenguer III de Provenza ou Raimón de Tolosa] estivese peregrinando a Santiago e fose feito prisioneiro polo monarca, pero tampouco descartalo, porque puido ser un acontecemento sen maior transcendencia que Arnaut Daniel coñecía por algún motivo: “Malgrado Arnaut sia l’unico testimone a noi noto di questo rapimento, l’identificazione è da considerare come verosimile. Questo genere di atti proditorii non era estraneo alla politica del tempo” [Perugi, 2015, p. 210]. Para Perugi, probablemente o *comte* mencionado “è Raimondo V di Tolosa [morto nel 1194] e il figlio di costui è da identificare, d’accordo con Lavaud, col futuro Raimondo VI [1156-1222], in rapporti di parentela con Ferdinando II di León e Galizia, al potere dal 1157 al 1188; a lui spettava di mantenere la sicurezza su quel tratto del cammino per Compostela” [ibidem, p. 195].

14 Algúns manuscritos din “paren”.

15 Trátase da última estrofa de *Doutz braitz e crits* [BdT 29,8], que reproducimos pola edición de Perugi [2015, p. 200].

16 A relevancia da cita é enorme, pois é a única ocasión na que aparecen mencionadas de maneira clara as catro linguas románicas [a elas habería que engadir unha xermánica, a variante utilizada polos Minnesinger] empregadas na produción lírica medieval.

17 Desta obra consérvase unha copia no *Cançoneret de Ripoll* -Arxiu de la Corona d’Aragó, Ripoll 129, fols. 19r-25r- e outra na Biblioteca de Cataluña -ms. 239, fols. 12r-23r- [ambos manuscritos poden consultarse dixitalizados en https://trobadors.iec.cat/veure_document.asp?id_obra=1396]. Preséntase como continuación das *Razòs de Trobar* de Raimon Vidal de Besalú, e foi composta probablemente na última década do s. XIII, cando Jofre era abade dun mosteiro de Palermo, por encargo de Jaume II de Aragón, rei tamén de Sicilia.

18 Isto, non obstante, non empece que manteñamos a etiqueta de “lírica galego-portu-

torno ao ano 1180, un dos máis relevantes trobadores occitanos, Arnaut Daniel¹², recrimina a Fernando II [máis ben, aos seus conselleiros] que tomase prisioneiro o seu parente Raimon¹³, faino nos seguintes termos:

Los deschaultz

ab las lengas esmoutas

c’an fait falhir lo senhor dels Galecs

non dupt’ieu ges, per qu’es dreg si-l blasmam,

que son nebot¹⁴ pres romeu, so sabem,

Raimon lo fil del comte, e aprendi

que-l reis Ferran fera greu de pretz cobra

si mantenen no-l solv’e non l’escampa.¹⁵

Por outro lado, xa se ten lembrado en máis ocasións que a única mención explícita que se pode atopar á lingua empregada polos nosos trobadores¹⁶ nun tratado poético da época é a que fai Jofre de Foixà nas súas *Regles de Trobar*¹⁷:

Lengatge fay a gardar, car si tu vols far un cantar

en francés, no.s tayn que y mescles proençal ne

cicilia ne gallego ne altre lengatge que sia strayn

a aquell; ne aytan be, si.l faç proençal, no.s tayn

que.y mescles francés, ne altre lengatge sino

d’aquel. [Marshall, 1972, p. 64]

Os datos mencionados abundan nesa afirmación de Tavani de que a lírica culta peninsular en lingua románica naceu en Galicia e de que a variedade lingüística que adoptou foi a propia deste reino¹⁸. Continuaba o profesor italiano sinalando que, cando os galegos entraron en contacto coas culturas occitana e francesa, a súa reacción foi «activa», e apuntaba que o lugar idóneo para eses primeiros contactos era Santiago, algo

que parece confirmar o feito de que os primeiros trovadores provenzais dos que temos noticia da súa presenza por estas terras foron Cercamon e Marcabru, que probablemente acompañaron a Guillermo x de Aquitania na peregrinación a Compostela na que perdería a vida, no ano 1137¹⁹. Ademais, Marcabru estivo acollido ao mecenado de Afonso VII²⁰ entre 1134 e 1143, e as súas composicións mostran o interese que despertaba nel a política peninsular²¹.

Alvar [1977]²² ofrece unha completa relación dos trovadores provenzais que se moveron [en ocasións, durante períodos prolongados] polas cortes peninsulares²³, pero probablemente o que maior interese ofrece para nós, tanto pola cronoloxía como pola prolongada relación que debeu de manter cos trovadores galego-portugueses da primeira xeración é, sen dúbida, Peire Vidal²⁴, do que se localizaron numerosos *contrafacta* na lírica galego-portuguesa, pero, sobre todo, unha posible influencia directa sobre Osoir'Anes, ademais de ser, moi probablemente, a vía de transmisión desta produción ata Raimbaut de Vaqueiras, que usa o galego na estrofa V do seu coñecido *descort* plurilingüe *Eras quan vei verdejar* [BdT 392,4]²⁵.

Dado que aínda falta información biográfica sobre moitos trovadores, existen varias vías indicativas da orixe galega dunha boa parte deles, como poden ser:

[a] a incorporación dun topónimo ao nome recollido nas rúbricas atributivas [Airas Moniz de Asma, Bernal de Bonaval, Fernan Figueira de Lemos, Fernan Paez de Talamancos, Johan de Cangas, Johan de Requeixo, Martin de Caldas, Martin de Ginzo, Martin de Padrozelos, Pai Soarez de Taveirós, etc.], topónimo que en ocasións aparece como dato complementario ao patronímico [A^o Gomez, jograr de Sarria; Johan Airas, burgués de Santiago; Roi Fernandiz, clérigo de Santiago...]

guesa”, non só porque a orixe dos trovadores podía estar tanto no Norte como no Sul do Miño, senón tamén porque, se nos inicios e ata o final do reinado de Afonso X os núcleos onde se concentra a produción teñen máis que ver con esta vertente galega, nas dúas últimas décadas do s. XIII e, especialmente, na primeira metade do s. XIV prodúcese un claro desprazamento da actividade poética cara á corte portuguesa. Máis adiante comentaremos tamén en qué sentido podemos seguir admitindo a denominación de “lingua galego-portuguesa” para este corpus.

¹⁹ Non parece totalmente probado que morrese en Santiago [si durante esa peregrinación, en calquera caso], pero o *planh* que Cercamon lle dedica remata cunha invocación ao Apóstolo: “Sant Jacme, membre-us del baro / que denant vos jai pelegrin.” [*Lo planhs comensa iradamen*, BdT, 112,2a, ix, vv. 5-6]. Sobre a relación de Cercamon con Santiago, vid. Rossi, 2010; a edición máis actual de Cercamon é obra do mesmo Rossi [2009].

²⁰ Diríxese a el de forma moi directa nunha *cansò de cruzada*, *Emperaire, per mi mezeis* [BdT 293,22], e en *Em-*

peraire per vostre prez [BdT 293,23]

²¹ Pódese ver unha selección dos textos relativos a este asunto en Alvar [1978, pp. 203-215]. Unha das máis recentes edicións de Marcabru é a de Gaunt – Harvey – Paterson [2000]

²² Entre outros estudos, cómpre ter en conta as series de contribucións de Beltran que levaban como título unitario “Los trovadores en las cortes de Castilla y León” e “Tipos y temas trovadorescos”, en boa medida recollidas en Beltran [2005] e [2007].

²³ Deixa fóra, de todos modos, o reino de Aragón, polas súas relacións tan directas co sur de Francia que algún rei de Aragón foi tamén conde de Provenza, e os trovadores dese reino empregaban habitualmente o occitano nas súas composicións.

²⁴ A súa biografía enmárcao aproximadamente no período 1150-1210, e entre os seus protectores cóntanse Afonso IX de Galicia-León e Alfonso VIII de Castela. Vid. a edición de Avalle, 1960.

²⁵ Un bo resumo dos aspectos máis relevantes, así como unha proposta de edición deste texto, pode verse en Tavani [1986-1987].

26 Para unha visión de conxunto sobre estas, *vid.*, entre outros, Lorenzo Gradín, 2003.

27 Sobre este grupo de textos e as súas características básicas, *vid.*, entre outros, Brea [1999], Correia [1993], Filgueira Valverde [1958], Lorenzo Gradín [1998], Monteagudo [1998].

28 Pénsese, sen ir máis lonxe, nas mén-sulas que ornamentan o salón nobre do pazo de Xelmírez, nas que poden verse escenas propias dun banquete, con presenza de músicos que, nese contexto, parece difícil que interpretasen pezas litúrxicas.

29 Non sempre, de todos modos, ese espazo vai asociado á actividade trobadoresca [para o que supoñía a “casa do rei”, *vid.*, entre outros, Salazar y Acha, 2000], pois en numerosas ocasións fai referencia, por exemplo, ao servizo militar ou ao lugar onde se dirimen asuntos de varios tipos ou onde vai quen desexa medrar na escala social. Poden verse, por exemplo: 7,8; 11,12; 16,2; 56,18; 59,2; 63,12; 63,30; 63,54; 63,81; 70,37; 87,16; 114,10; 120,11; 129,26; 126,15... Tanto as citas textuais como os díxitos identificativos de cada cantiga están tomados directamente de MedDB.

[b] os datos fornecidos por algunhas rúbricas explicativas [*razós*]²⁶ como as seguintes: «Don Lopo Lias trobou a ñus cavaleiros de **Lemos**; e eran quatro irmaos e andavan sempre mal guisados; e por én troboulhis estas cantigas» [B1338 / V945]; «Esta cantiga de cima fez Johan Romeu, ñu cavaleiro que morava en **Lugo**, a Don Lopo Lias, porque era cego d’ñu olho» [B1662 / V1145].

[c] Os nomes dos santuarios [Ron Fernández, 2019] que se converten en núcleo vertebrador da produción dalgúns autores [pertencentes na súa maior parte ao coñecido como «cancioneiro de xograres galegos»], conformando unha modalidade temática particular das cantigas de amigo chamada precisamente *cantigas de romaría* ou *cantigas de santuario*²⁷: S. Simón [Meendinho], Santa Marta [Pero de Berdia], Santa María [Julhan: Pero de Veer], S. Servando [Johan Servando], S. Simón de Val de Prados [Pero Viviaez], S. Clemenço [Nuno Treez], S. Momedede [Johan de Cangas], Santa María do Faro [Johan de Requeixo], igrexa de Vigo [Martin Codax], etc.

En calquera caso, na práctica non resulta tan relevante o lugar de orixe de cada trobador como a corte [o público da lírica trobadoresca era un público fundamentalmente aristocrático –e, talvez, eclesiástico–²⁸] na que interpretaban as súas composicións os propios autores, ou xograres ao seu servizo. A corte era o espazo natural para a actividade trobadoresca [Oliveira, 2001], o lugar onde se producían relacións poéticas que podían traducirse en sátiras duns contra outros, en tenzóns sobre os temas máis diversos, en *contrafacta* ou simples alusións, na participación nun mesmo ciclo temático, etc. Por este motivo, identificar a situación das diversas cortes nas que puideron coincidir trobadores occitanos, franceses e galego-portugueses [ou, nos últimos tempos, xa só galego-portugueses] resultaría de enorme utilidade para unha mellor comprensión do fenómeno e da súa extensión. A referencia máis abundante é a que sinala a «cas d’el Rei»²⁹, que pode corresponder a monarcas distintos e que, lamentablemente, non vai acompañada dun topónimo preciso:

*Amigas, o meu amigo
dizedes que faz enfinta*

en cas del rey da mha cinta; [Johan Garcia de Guilhade, 70,6, l, 1-3]

Non é Amor en cas de Rei [Gil Perez Conde, 56,9, l, 1]

*U n’ outro dia Dom Joam
disse uma cousa que eu sei,*

*andand' aqui em cas d' el Rei,
bõa razom mi deu de pram,
per que lhi trobasse; nom quis,
e fiz mal porque o nom fiz. [D. Denis, 25,113, l]*

*Ûu ric' ome a que ùu trobador
trobou ogan' aqui en cas d'el rei, [D. Afonso Sanchez, 9,13, l, 1-2]*

Cas, neste uso, non sinala un edificio concreto, posto que a *cas d'el Rei* estaba alí onde se encontraba o rei, e todos os reis desta época³⁰ se desprazaban con frecuencia [non só por motivos militares] ao longo dos seus territorios, aínda que tivesen preferencia por algúns lugares sobre outros, como é o caso de Afonso X³¹, quen, ademais de estar algún tempo posiblemente en Murcia –que reconquistou sendo aínda infante– e en Toledo [a antiga capital do reino visigodo], acabaría asentando en Sevilla; ou D. Denis, que debeu de residir sobre todo en Lisboa e arredores, pero tamén en Santarém e Coímbra. Canto a Fernando II e Afonso IX, cos que terían que ver os primeiros trobadores, cabe pensar que se movesen bastante entre León e Santiago, con estancias temporais en moitos outros lugares [ténhase presente, por exemplo, que Afonso IX refundou e tivo baixo a súa protección directa a cidade da Coruña]³².

Non resulta, pois, doado concretar os focos espaciais de implantación da lírica, por moito que na primeira xeración de trobadores se poidan establecer vínculos bastante directos coa zona meridional da provincia de Ourense. Por iso cómpre non desatender o resto de ocorrencias de *cas* no corpus galego-portugués. Así, pódese comprobar cómo algúns textos non conteñen indicacións expresas a que neses espazos se desenvolva unha actividade trobadoresca, senón que semellan una especie de marca para identificar [ou escarnecer] o personaxe satirizado:

• **Cas don Corral [o burguês]:**

*A dona de Bagüyn,
que mora no Soveral,
dez e seys soldus á de min;
e dey-lhos eu per preyt' atal:
que mhos ar desse
ond' al non fezesse,
se non vehesse
falar migu' en cas don Corral [Lopo Lias, 87,1]³³*

³⁰ E, con eles, os seus conselleiros, servidores e funcionarios, ademais dos nobres que aspiraban a controlar o poder.

³¹ Sobre a corte deste monarca en particular, *vid.*, entre outros, Oliveira [2010 e 2021]

³² Ademais, dan proba da itinerancia real feitos como os de que, por exemplo, Fernando II morrese en Sarria, e Afonso IX naceuse en Zamora e morrese en Benavente.

³³ Contra esta mesma dona, e insistindo nos mesmos motivos e na mención á *cas don Corral*, van dirixidas outras dúas composicións do mesmo autor: 87,2 e 87,17 [é nesta última na que a referencia se completa como “en cas de Don Corral, o burguês”]. Ademais, 87,2 [B1351 / V958] vai precedida dunha *razó* que di: “Outrossi trobou ùa dona que non avia prez de mui salva; e el disse que lhi dera de seus dinheiros por preit'atal que fezesse por el alga cousa, e pero non quis por el fazer nada; e por én fez estes cantares de mal dizer”.

34 Podería ser este Don Xemeno o infanzón satirizado en 120,48? O motivo da burla é o mesmo: na súa casa non se serve un xantar abundante nin bo, que é o que ven dicir o refrán de 120,40; e a vinganza do trobador mal alimentado consistiu en “trobarlle mal”, como se pon de manifesto en 120,48 [vid. *infra*].

35 Por moito que Martin Soarez e Pero da Ponte poidan ter coincidido quizais na corte de Fernando III, non parece que se trate do mesmo infanzón [está claro que podía tratarse dun diferente en cada caso, posto que debía de haber bastantes]; os dous autores critican a súa falta de *largueza*, pero, se no segundo caso pode tratarse dun deses infanzóns que non dá o que debe porque vive na miseria, no primeiro destácase tamén a súa brutalidade [que non é, pese a todo, o motivo nuclear da sátira], polo que hai máis afinidades entre a composición de Pero da Ponte e a citada anteriormente do mesmo autor [120,40] que entre calquera delas e a de Martin Soarez.

36 O castigo, non obstante, non parece desmesurado ao trobador, xa que o seu escarnio vai dirixido ás escasas dotes do xograr máis que á maneira en que o trata o infanzón.

•Cas Don Lope:

*Marinha López, ôi-mais, a seu grado,
se quiser Deus, será bõa molher;
e se algun feito fez desaguizado,
nono fará já mais, se Deus quiser;
e direi-vos como se quer guardar:
quer-s' ir ali en cas Don Lop' andar,
u lhi semelha logar apartado* [Pero da Ponte, 120,23, I]

• Cas Don Xemeno³⁴:

*Quand' eu d' Olide saí,
preguntei por Aivar;
e disse-mi log' assi
aquele que foi preguntar:
- Senhor, vós creed' a mi,
que o sei mui ben contar:
Eu vos contarei quant' á daqui a cas Don Xemeno:
un dia mui grand' á i, e un jantar mui pequeno* [Pero da Ponte, 120,40, I]

A medio camiño podería estar o caso seguinte, se ben non está claro que o personaxe innominado sexa o mesmo³⁵; a mención ao trobar é, en certo modo, indirecta, xa que ambas composicións coinciden en criticar a falta de xenerosidade dun infanzón cun axente lírico concreto, pero Martin Soarez refírese a un xograr que foi cantar a unha casa na que esperaba ser recompensado pola súa actuación³⁶, mentres que Pero da Ponte conta que un trobador vai alí buscando comer ben e non o consegue, polo que exerce a súa vinganza servíndose precisamente da súa profesión [é dicir, componendo unha cantiga de escarnio contra o señor da casa]:

•Cas dun infançon:

*Foi un dia Lopo jograr
a cas dun infançon cantar;
e mandou-lh' ele por don dar
três couces na garganta;
e fui-lh' escass', a meu cuidar,
segundo com' el canta* [Martin Soarez, 97,9, I]

*Sueir' Eanes, este trobador,
foi por jantar a cas dun infançon,*

*e jantou mal; mais el vingou-s' enton,
que ar ajan os outros d' el pavor;
e non quis el a vendita tardar:
e, tanto que se partiu do jantar,
troubou-lhi mal, nunca vistes peor* [Pero da Ponte, 120,48, I]

As cantigas citadas ata agora pertencen á modalidade de escarnio e mal-dicir, que gozaba do favor de, polo menos, unha parte do público cortesán. Diferente é a situación que permiten entrever as composicións seguintes³⁷, que ademais –e non parece que sexa casual– mencionan unha *cas* presidida por unha figura feminina:

•Cas Dona Costanza:

*Poys que sse nom sente a mha senhor
da coyta em que me tem seu amor,
mha morte muy mester me seria.
Se senpr' ey d' aver atal andança,
catyvo, que non morry o dia
que a vy en cas Dona Costança?* [Airas Carpancho, 11,9, I]

•Cas da Ifante:

*Loavan un dia, en Lugo, Elvira
Pérez, a filha d' Elvira Padrõa;
todos dizian que era mui bõa
e non tenh' eu que dizian mentira,
ante tenho que dizian razon;
e Don Lopo Lias diss' i enton,
per bõa fé, que já x' el melhor vira*

*Ficou já a dona mui ben andante,
ca a loaron quantos ali siian;
e todos dela muito ben dizian;
mais Lopo Lias estede constante:
como foi sempre un gran jogador,
disse que a vira outra vez melhor,
quand' era moça, en cas da Ifante* [Johan Romeu de Lugo, 76,1]

Advértase que Airas Carpancho alude ao ambiente característico dunha cantiga de amor, no que o trovador contempla a beleza dunha dama que o namora ata

³⁷ A primeira é unha cantiga de amor; a segunda podería ser considerada de escarnio, se ben, a diferenza das vistas antes, non ataca un vicio, defecto ou actitude, senón que se trata máis ben dunha especie de xogo.

o punto de considerar que máis lle valera morrer que tela visto, pois ela non se doe da súa coita. O contorno descrito por Johan Romeu é moi semellante, se ben este constrúe unha cantiga xocosa da que fai protagonista a Lopo Lias [outro trovador, pois], que non admite as louvanzas dedicadas a Elvira Perez -preséntana como «mui bõa»-, pero porque é «un gran jogador» e, na realidade, as súas obxeccións responden unicamente ao feito de que a esa mesma dona a vira mellor³⁸ cando era máis nova e estaban ambos «en cas da Infante».

Souto Cabo e Vieira [2004, pp. 232-234] identifican a Dona Costanza con Constanza Martins, filla de Martin Fernandez de Orcellón e primeira esposa de «Munio Fernández de Rodeiro, llamado *Malapiel*, que fue merino mayor de Galicia entre 1237 y 1253, documentándose además su presencia en la conquista de Sevilla, donde fue heredado» [Pardo de Guevara, 2006, p. 267]. Canto á Infanta, Souto Cabo [2016] supón que se trata de Dona Sancha³⁹, filla de Afonso IX⁴⁰ e Teresa de Portugal, coa *casa* da cal tamén puideron estar relacionados Nuno Rodrigues de Candarei e Garcia Mendiz d'Eixo:

38 Souto Cabo [2016: 860, n. 11] resume unha serie de elementos relevantes [xa tratados previamente por Lorenzo Gradín, 2000, p. 180] con respecto a este xogo de equívocos: por unha parte, a rúbrica que acompaña a cantiga di “Esta cantiga de cima fez Joan Romeu, ùu cavaleiro que morava en Lugo, a Don Lopo Lias, porque era cego d’ùu olho”, co que pode estar aludindo a que, anos atrás, vía mellor que no momento en que está discrepando das louvanzas que lle dedican á dama; por outra, existe un xogo de palabras no propio nome desta [Elvira / el vira].

39 Podería ser tamén a súa irmá Dulce, pero Sancha era a primoxénita e, ademais,

Dulce, cando o matrimonio dos pais foi anulado, partiu coa súa nai á corte portuguesa do seu avó Sancho I, onde foi criada.

40 Do conxunto da produción conservada de Lopo Lias pódese deducir unha relación de proximidade coa corte deste monarca.

41 Non deixa de lembrar o estudoso, a continuación, a relación familiar da infanta coa Casa de Barcelona, xa que, ademais de ser bisneta -por parte de pai- de Berenguela de Barcelona, era neta de Dulce de Barcelona [esposa de Sancho I de Portugal], irmá de Alfonso II de Aragón, “o primeiro rei-trovador [en provenzal] peninsular conhecido” [Souto Cabo, 2016, p. 868].

O provável envolvimento da infanta no apoio ao trovadorismo não pode surpreender, antes pelo contrário, já que foi durante o reinado do pai que esse movimento cultural, naturalizado galego em tempos do avô [Fernando II], se expandiu e frutificou entre a aristocracia galega da corte [...]. Sancha foi, em ausência da rainha, a figura feminina mais importante na corte do ponto de vista da hierarquia social, o que torna muito verosímil o exercício do mecenato a favor da manifestação cultural em questão [Souto Cabo, 2016, p. 868]⁴¹.

As rúbricas explicativas ou *razós* proporcionan aínda algún dato máis no relativo ás «casas» nas que os trovadores presentaban as súas composicións. Así, *Levarõ-na Codorniz*, de Gonçalo Garcia [61,1] vai seguida da seguinte información: «Esta cantiga de cima fez o conde don Gonçalo Garcia **en cas don Rodrigo Sanchez**, por a donzela que levaron a furto, que avia nome Codorniz, e o porteiro avia nome Fiiz» [fol. 99v de B]. Recolle un acontecemento histórico, o rapto de Maria Rodriguez Codorniz por parte de Johan Bezerra, pero a inclu-

sión da rúbrica [e da propia composición] nos cancioneiros debeu de producirse nun momento posterior, polo que non podemos ter a certeza de se fai realmente referencia á *casa* de D. Rodrigo Sanchez, un dos fillos de Sancho I e Maria Pais Ribeira⁴² [Lorenzo Gradín, 2003, pp. 122-123], ou se trata dunha confusión con D. Rodrigo Gomez [de Trastámara], como supón Oliveira [1994, pp. 355-356], se ben este parece condicionado polo lugar no que se produciría o rapto⁴³ máis que por onde se elaborou a cantiga⁴⁴. En calquera caso, e a diferenza dos dous anteriores e do que veremos a seguir, estamos diante dunha indicación de corte trobadoresca identificada cun nome masculino, de maneira semellante a aqueloutros nos que o texto que se localiza nela é unha cantiga de escarnio [igual que a de D. Gonçalo Garcia].

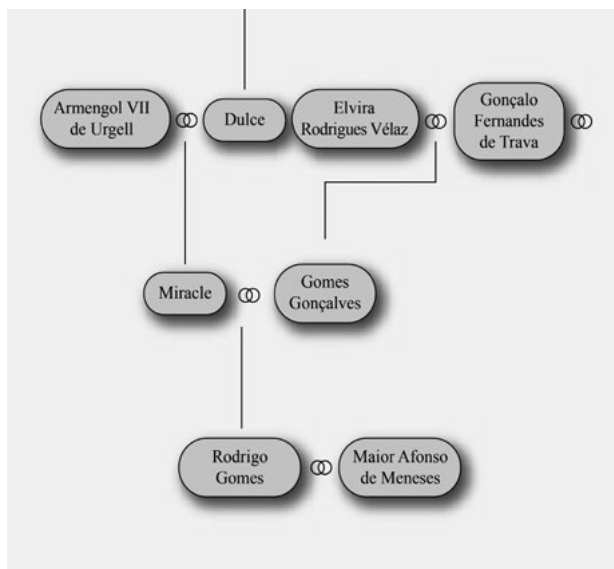
Deixamos, por iso, para o último lugar unha rúbrica bastante completa, sobre todo tendo en conta que trata de explicar –nun estilo moi semellante ao dalgunhas *razós* occitanas– o contexto no que se produce un debate entre dous trobadores, que ademais son irmáns, Pero Velho e Pai Soarez de Taveirós [135,3 = 115,11, transmitido só en B142]:

Esta cantiga fez Pero Velho de Taveiroos e Paay Soarez, seu irmãao, a duas donzellas mui fremosas e filhas d'algo assaz, que andavan en cas dona Maior, molher de don Rodrigo Gomez de Trastamar. E diz que se semelhava ùa a outra tanto que adur poderia homen estremar ùa da outra; e seendo ambas ùa dia folgando per ùa sesta en ùa pomar, entrou Pero Velho de sospeita falando con elas; chegou o porteiro e levantou end' a grandes empuxadas e trouveo mui mal. [B, fol. 35v].

Volvemos, pois, estar diante dun lance amoroso, dos que parecen ser do agrado das señoras fidalgas que gustaban de escoitar os trobadores cantando composicións desta temática máis do que burlas e ataques que posiblemente eran preferidos como entretemento polos cabaleiros cando non estaban fóra, guerreando, cazando ou facendo actividades similares. Neste caso, para que non exista confusión ou dúbida de ningún tipo, aclárase que a dama [que debía de presidir os espectáculos no pazo], dona Maior [filla de Alfonso Téllez de Meneses e Elvira Rodríguez Girón], era a muller do

⁴² E irmán do trobador Gil Sanchez. Rodrigo Sanchez era, polo tanto, tío de Sancho II 'Capelo' e foi un dos líderes do partido opoñitor contra o monarca lexítimo na guerra civil portuguesa de 1245-47.
⁴³ "o rapto terá sido efectuado em casa de D. Rodrigo Gomes" [Oliveira, 1994, p. 355]; "o raptor em causa aparece-nos integrado na corte de D. Rodrigo Gomes em 1254" [idem, p. 356]. A información procede do *Livro de Linhagens do Deão*, e, efectivamente, a dona raptada era familiar de D. Rodrigo Gomez. De existir unha confusión na rúbrica, é probable que esta sexa debi-

da á asociación de D. Rodrigo Sanchez con Gonçalo Garcia, por seren ambos contemporáneos, ademais de polo feito de ter sido redactada a *razó* en Portugal; pero non ten en conta que Rui Fernandes de Lima [o pai da Codorniz] estaba en Galicia ca. 1220, e foi aquí onde a filla casaría cun membro da liñaxe dos Mariños.
⁴⁴ Reparemos en que o que realmente di a rúbrica é: "Esta cantiga de cima fez o conde don Gonçalo Garcia en cas don Rodrigo Sanchez"; é dicir, non sinala de maneira directa onde tivo lugar o acontecemento, senón onde foi composta a cantiga.

señor de Trastámara, D. Rodrigo Gomez, un dos nobres máis influentes na corte de Afonso IX e do que sinalamos a ascendencia inmediata polas relacións que implica co contexto no que inicia a produción trobadoresca galego-portuguesa⁴⁵:

Unha vez máis, o que non aparece son indicacións relativas á situación desas *casas*, polo que calquera conxectura que se aventure tería que ser corroborada. O máis probable é que, cando se trata destes nobres omnipresentes no entorno inmediato do monarca, eles estivesen onde este se atopase, pero non

⁴⁵ A imaxe está recortada dun cadro máis completo, con información procedente de Souto Cabo [2012], que pode verse en http://bernal.cirp.gal/ords/medd-b3/r/129/files/static/v49Y/esquemas_xe-nealoxicos.pdf. Sobre estes personaxes e a súa corte, resulta imprescindible a consulta de Vieira [1999], un traballo realmente pioneiro e ben fundamentado sobre a configuración das cortes trobadorescas, neste caso a presidida por Dona Maior, que debeu de aglutinar un bo núcleo de destacados trobadores.

⁴⁶ Falamos dos ámbitos de maior concentración de trobadores, o que non exclúe a mobilidade destes, que poden desprazarse dunhas cortes a outras segundo as

sempre se trasladaría a familia completa, polo que non sería imposible que as donas [e os nenos] mantivesen residencias un pouco máis estables [podían ser varias], e cabe pensar que en non poucos casos unha delas estivese en Santiago ou nas súas proximidades. O territorio orixinal dos Traba parece ser o norte da provincia da Coruña, pero hai constancia tamén da presenza dalgúns membros desa familia no sur das provincias de Ourense e Pontevedra, polo que confiamos que algunha vez sexa posible establecer unha distribución xeográfica que contribúa a unha mellor comprensión do contexto en que se movían os trobadores de finais do s. XII e as primeiras décadas do s. XIII. Logo, xa antes da coroación de Afonso X, o núcleo máis importante xira en torno ao Rei Sabio, e desde finais do s. XIII o foco de atracción pasa a estar na corte portuguesa de D. Denis e, finalmente, na do seu fillo o conde D. Pedro de Barcelos, na súa residencia de Lalim [Lamego], en terras do Douro⁴⁶.

Este desprazamento do centro de produción da lírica trobadoresca, que leva duns inicios -na parte final do s. XII e o primeiro tercio do XIII- nas cortes galegas, onde se consolidan non só unhas técnicas literarias, senón tamén uns usos lingüísticos concretos, á corte castelá [literariamente bilingüe, e cientificamente plurilingüe] de Afonso X e, posteriormente, á portuguesa de D. Denis, produce un fenómeno que Tavani describe do xeito seguinte:

Unha afirmación deste tipo permítame facer acto de contrición polos meus pecados de antano, e propoñer unha nova formulación do pro-

blema, diferente da convencional non soamente desde o punto de vista terminolóxico, senón tamén nunha perspectiva histórico-cultural que teña en conta algúns factores non sempre considerados coa atención que merecen. A primeira consideración que creo indispensable facer é que a maior parte da poesía lírica do occidente peninsular chegou ata nós a través de intermediarios que non eran galegos: exceptuando as 310 cantigas do Cancioneiro da Ajuda, case todas de amor, e as sete cantigas de amigo de Martín Codax do pergamiño Vindel, todas as outras pasaron pola peneira dunha transcrición portuguesa que debe ter obrado unha adaptación non soamente gráfica, senón tamén lingüística, coa substitución, nos textos de autores galegos, de palabras arcaicas ou xenuinamente galegas por lusismos e neoloxismos [Tavani, 2004, p. 11].

En efecto, o *Cancioneiro da Ajuda* e o *Pergamiño Vindel* ofrecen un modelo lingüístico que coincide esencialmente co das *Cantigas de Santa María*, e que podemos definir como galego, sen entrar agora en precisións de a qué variedade diatópica específica pode corresponder, entre outras razóns porque a súa fixación por escrito⁴⁷ [e supoñemos, como hipótese de traballo, que a «norma» foi establecida para as CSM: Brea, 2021] procurou darlle unha relativa homoxeneidade. Pola contra, os apógrafos italianos [o *Cancioneiro da Biblioteca Nacional de Portugal* e o *Cancioneiro da Biblioteca Vaticana*] son copia dun *Libro di portughesi* [do que o único vestixio conservado podería ser o *Pergamiño Sharrer; vid. Fernández Guiadanes 2016*] elaborado na corte de D. Denis ou na de D. Pedro de Barcelos, que procurara unha adaptación dos textos orixinais [polo menos, dunha parte deles, porque os producidos no último cuarto do s. XIII e, sobre todo, a primeira metade do s. XIV xa son compostos nesas cortes portuguesas] á modalidade lingüística que empezara a fixarse no reinado de Afonso III e que D. Denis converteu en «norma portuguesa».

As diferenzas entre as dúas modalidades [que, en calquera caso, eran bastante menores que na actualidade] son visibles, de maneira especial, a nivel gráfico, pero unha análise atenta pon de manifesto algunhas diferenzas de tipo morfolóxico⁴⁸, así como certas dificultades para acomodar as adaptacións respectando as necesidades métricas e rimáticas das composicións. Para utilizar só un exemplo dos recursos dos que se podía botar man, podemos comprobar o que acontece cunha cantiga de Vasco Rodri-

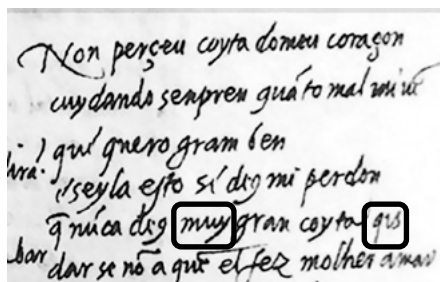
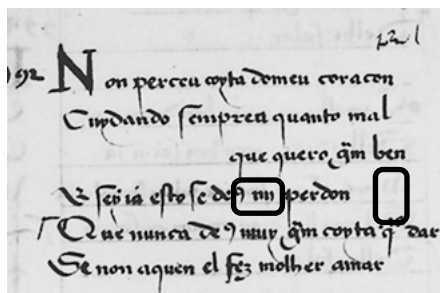
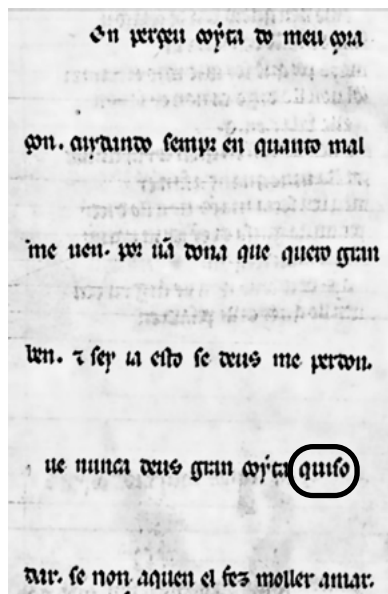
circunstancias e os intereses de magnates que actúan como mecenas ou que promoven o cultivo da lírica no seu contorno.

⁴⁷ Xunto co feito de que na corte predominaría unha variante diatrática culta que podería reducir sensiblemente as diferenzas dialectais.

⁴⁸ *Vid.*, entre outros, Brea [2020], Brea – Lorenzo Gradín [2020], Monteagudo [2015, 2019, 2020].

guez de Calvelo transmitida por A298, B992 e V580[Brea – Lorenzo Gradín, 2020, pp. 130-131]:

[Ver p. 481]

O primeiro verso do refrán, no máis antigo testemuño [A], dicía: «Que nunca Deus gran coyta **quiso** dar». A substitución desa P3 do perfecto de *querer* por unha forma portuguesa *quis* provoca un verso hipómetro, polo que os responsables da organización do *Libro di portughesi* recorren a compensar a sílaba que falta introducindo un adverbio de cantidade: «Que nunca Deus **muy** gran coyta **quis** dar».

Non é este o lugar para desenvolver máis polo miúdo o problema lingüístico, pero é un elemento máis que conduce na mesma dirección: a lírica trobadoresca na parte occidental da Península Ibérica naceu como un fenómeno cultural asociado a cortes reais e nobiliarias galegas [ás que se pode vincular ocasionalmente algunha do Norte de Portugal], e a variedade lingüística que utilizaba era o galego, por moito que o proceso de fixación por escrito non facilite identificar uns trazos específicos dunha zona determinada. O progresivo desprazamento cara as cortes portuguesas e as últimas fases de configuración da tradición manuscrita [Oliveira, 1994], non obstante, fixeron que a maioría dos textos chegasen a nós nunha vestimenta portuguesa, polo que parece de xustiza que manteñamos, en calquera caso, esa etiqueta de «lírica galego-portuguesa» co obxectivo de dar conta da complexidade dunha situación que temos que intentar coñecer tal como foi a súa realidade.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- ALVAR, Carlos [1977], *La poesía trovadoresca en España y Portugal*, Madrid: Cupsa.
- ALVAR, Carlos [1978], *Textos trovadorescos sobre España y Portugal*, Madrid: Cupsa.
- AVALLE, D'Arco S. [ed.] [1960], Peire Vidal. *Poesie*, Milano-Napoli: Ricciardi.
- BARTON, Simon [1997], *The aristocracy in twelfth-century León and Castile*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BdT = PILLET, A. – CARSTENS, H. [1933], *Bibliographie der Troubadours*, Halle: Niemeyer.
- BELTRAN, Vicenç [2005], *La corte de Babel: política y poética de las lenguas en la España del siglo XIII*, Madrid: Gredos.
- BELTRAN, Vicenç [2007], *Poética, poesía y sociedad en la lírica medieval*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- BREA, Mercedes [1999], «Las 'cantigas de romería' de los juglares gallegos», en S. Fortuño – T. Martínez [eds.], *Actas del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval [Castelló de la Plana, 22-26 de setembre 1997]*, Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, v. i, 381-394.
- [2013], «Lírica trovadoresca y relaciones familiares», in A. Martínez Pérez–C. Alvar Ezquerro–F. J. Flores Arroyuelo [coords.], *Uno de los buenos del reino. Homenaje al Prof. Fernando D. Carmona*, San Millán de la Cogolla: Cilengua, 115-127.
- [2020], «Lingua e tradición manuscrita», en D. González [ed.], *Lírica galego-portuguesa. Lingua, sociolingüística e pragmática*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 37-64.
- [2021], «Afonso X e a codificación do galego como lingua poética», en M. Brea e P. Lorenzo Gradín [eds.], *Afonso X e Galicia*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 355-384.
- BREA, Mercedes – LORENZO GRADÍN, Pilar [2020], «La lengua de la lírica gallego-portuguesa en el devenir de la tradición manuscrita», en S. Resconi e D. Battagliola [eds.], *Innovazione linguistica e storia della tradizione. Casi di studio romanzi medievali*, Sesto San Giovanni [Milano]: Mimesis Edizioni, 107-151.
- CALDERÓN MEDINA, Inés [2011], *Cum magnatibus regni mei: la nobleza y la monarquía leonesa durante los reinados de Fernando II y Alfonso IX [1157-1230]*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CORREIA, Ângela [1993], «Sobre a especificidade da cantiga de romaria», *Revista da Biblioteca Nacional*, 8/2, 7-22.
- FERNÁNDEZ GUIADANES, Antonio [2016], «Dúas notas sobre a transmisión manuscrita da lírica galego-portuguesa», en E. Corral – E. Fidalgo – P. Lorenzo [eds.], *Cantares de amigos. Estudos en Homenaxe a Mercedes Brea*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 369-375.

- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé [1958], «Poesía de santuarios», *Compostellanum*, 3/4, 639-654.
- GAUNT, Simon – HARVEY, Ruth – PATERSON, Linda [eds.] [2000], *Marcabru: a critical edition*, Cambridge: Brewer.
- GONÇALVES, Elsa [1976], «La tavola colocciana ‘Autori portugueses’», *Arquivos do Centro Cultural Português*, X, 387-448.
- LANCIANI, Giulia [1998], «A cantiga de amigo, canción de retagarda», en *Actas do Congreso O Mar das Cantigas*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 175-178.
- LÓPEZ CARREIRA, Anselmo [2008], *O reino medieval de Galicia. Contribución a unha historia política*, Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- LÓPEZ SANGIL, J. L. [2005], *A nobreza altomedieval galega. A familia Froilaz-Traba*, Noia: Toxosoutos.
- LORENZO GRADÍN, Pilar [1998], «A transmisión das cantigas de romaría dos xogares galegos», en *Actas do Congreso O mar das cantigas*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 155-168.
- [2000], «Cantigas de escarnio e maldizer», en *Galicia. Literatura. A Idade Media*, A Coruña: Hércules de Ediciones, v. xxx, 175-247.
- [2003], «Las razós gallego-portuguesas», *Romania*, 121, 99-132.
- MARSHALL, J. Henry [1972], *The Razos de trobar of Raimon Vidal and associated texts*, London. Oxford University Press.
- MedDB = *Base de datos da Lírica Profana Galego-Portuguesa [MedDB]* [base de datos en liña]. Versión 3.11. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <<http://www.cirp.gal/meddb>>[ISSN 1989-4546].
- MICHAËLIS DE VASCONCELLOS, Carolina [1990 [1904]], *Cancioneiro da Ajuda*, Halle: Max Niemeyer [reimpr. Lisboa: Imprensa Nacional–Casa da Moeda].
- MIRANDA, J. C. Ribeiro [1998], «Le surgissement de la culture troubadouresque dans l’occident de la Péninsule Ibérique [II]: Les genres, les thèmes et les formes», en A. Toubert [ed.], *Le Rayonnement des Troubadours. Actes du colloque de l’AIEO. Association Internationale d’Etudes Occitanes [Amsterdam, 16-18 Octobre 1995]*, Amsterdam: Rodopi, 97-105.
- [2004], *Aurs mesclatz ab argen: sobre a primeira geração de trovadores galego-portugueses*, Porto: Guarecer.
- [2007], «Alfonsinos, sicilianos e o mundo feudal do Ocidente ibérico. Em busca da primeira geração de trovadores galego portugueses», en A. I. Boullón [ed.], *Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 185-203.
- MIRANDA, J. C. Ribeiro – RESENDE DE OLIVEIRA, António [1995], «A segunda geração de trovadores galego-portugueses: temas, formas e realidades», en J. Paredes

- [ed.], *Medioevo y Literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval [Granada, 27 septiembre-1 octubre 1993]*, Granada: Universidad de Granada, III, 499-512.
- MONTEAGUDO, Henrique [1998], «Cantores de santuario, cantares de romaría», en *Actas do Congreso O mar das cantigas*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 99-127.
- [2008], *Letras primeiras. O Foral do Burgo de Caldelas, os primordios da lírica trobadoresca e a emerxencia do galego escrito*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- [2014], *A nobreza miñota e a lírica trobadoresca na Galicia da primeira metade do século XIII*, Noia: Toxosoutos.
- [2015], «Variación scriptolingüística e estratigrafía comparada de A e B. Achegas á proto-tradición manuscrita dos cancioneiros galego-portugueses», *Diacritica. Ciências da Linguagem*, 29, 473-498.
- [2019], «Variación e cambio lingüístico no galego-portugués [séculos XIII-XIV]: os clíticos me/mi e lle/lhi e outras formas en <-e> final», *Boletín da Real Academia Galega*, 380, 303-395.
- [2020], «Para a análise grafemática da *Recompilación tardía [*Livro das cantigas]», en D. González [ed.], *Lírica galego-portuguesa. Lingua, sociolingüística e pragmática*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia 157-194.
- OLIVEIRA, A. Resende de [1993], «A caminho da Galiza. Sobre as primeiras composições em galego-português», en M. Brea [ed.], *O cantar dos trovadores*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 249-261.
- [1994], *Depois do espectáculo trovadoresco. A estrutura dos cancioneiros peninsulares e as recolhas dos séculos XIII e XIV*, Lisboa: Colibri.
- [1998a], «Galicia trobadoresca», *Anuario de Estudios Literarios Galegos*, 23, 207-229.
- [1998b], «Le surgissement de la culture troubadouresque dans l'occident de la Péninsule Ibérique [I]. Compositeurs et cours», en A. Toubert [ed.], *Le Rayonnement des Troubadours. Actes du colloque de l'AIEO. Association Internationale d'Etudes Occitanes [Amsterdam, 16-18 Octobre 1995]*, Amsterdam: Rodopi, 85-96.
- [2001], *O Trovador galego-português e o seu mundo*, Lisboa: Notícias Editorial.
- [2010], «Na casa de Afonso X. O rei, a corte e os trovadores [abordagem preliminar]», *Revista de História das Ideias*, 31, 53-76.
- [2021], «A Galiza e os galegos nos cantares e na corte do Sábio», en M. Brea – P. Lorenzo [eds.], *Afonso X e Galicia*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 311-327.
- PARDO DE GUEVARA Y VALDÉS, Eduardo [2006], «De las viejas estirpes a las nuevas hidalguías. El entramado nobiliario gallego al fin de la Edad Media», *Nalgures*, 3, 263-278.

- PERUGI, Maurizio [ed.] [2015], Arnaut Daniel, *Canzoni*, Firenze: Edizioni del Galluzzo.
- PORTELA, Ermelindo – PALLARES, M. Carmen [1993], «Aristocracia y sistema de parentesco en la Galicia de los siglos centrales de la Edad Media: el grupo de los Traba», *Hispania*, 53, 823-840.
- RON FERNÁNDEZ, X. Xabier [2005], «Carolina Michaëlis e os trobadores representados no Cancioneiro da Ajuda», en *Carolina Michaëlis e o Cancioneiro da Ajuda, hoxe*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 121-188.
- [2016], «Documentatio nomina tropatorum [I]. Unha nova hipótese sobre o trobador Johan Nunez Camanez e sobre o apelido de Martin Codax», en E. Corral – E. Fidalgo – P. Lorenzo [eds.], *Cantares de amigos. Estudos en Homenaxe a Mercedes Brea*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 769-778.
- [2019], «Reflexións críticas sobre o espazo nas cantigas de santuario da lírica medieval galega e portuguesa», *Cadernos Ramón Piñeiro*, 39, 325-351.
- [2021], «Parentelas aristocráticas galegas na corte de Castela e León desde Alfonso X. Os Churrichao e os Rodeiro», en M. Brea – P. Lorenzo [eds.], *Afonso X e Galicia*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 209-258.
- ROSSI, Luciano [2010], «Cercamon et Saint-Jacques-de-Compostelle», en E. Corral [ed.], *In marsupiis peregrinorum: circulación de textos e imágenes alrededor del Camino de Santiago en la Edad Media*, Firenze: Ediz. del Galluzzo, 325-353.
- ROSSI, Luciano [ed.] [2009], Cercamon, *Oeuvre poétique*, Paris: Champion.
- SALAZAR Y ACHA, Jaime [2000], *La Casa del rey de Castilla y León en la Edad Media*, Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- SOUTO CABO, J. António – FRATESCHI VIEIRA, Yara [2004], «Para um novo enquadramento histórico-literário de Airas Fernandes, dito ‘Carpancho’», *Revista de Literatura Medieval*, 16, 221-277.
- SOUTO CABO, J. António [1989-1994], «Achegas documentais sobre Nun’ Eanes Cerzeo, trovador galego da primeira metade do século XIII», *Romanica Vulgaria Quaderni*, 13-14, 147-177.
- [2011], «A emergência da lírica galego-portuguesa e os primeiros trovadores», *A trabe de ouro*, 87, 367-392.
- [2012a], *Os cavaleiros que fizeram as cantigas. Aproximação às origens socioculturais da lírica galego-portuguesa*, Niterói–Rio de Janeiro: Universidade Federal Fluminense.
- [2012b], «“En Santiago, seend’albergado en mia pousada”. Nótulas trovadorescas compostelanas», *Verba*, 39, 273-298.
- [2012c], «In capella domini regis, in Ulixbona e outras nótulas trovadorescas», en A. Martínez Pérez – A. L. Baquero [eds.], *Estudios de Literatura Medieval*. 25

- años de la AHLM. XIV Congreso Internacional de la AHLM [Murcia, 2011], Murcia: Universidad de Murcia, 777-784.
- [2016], «En cas da Ifante. Figuras femininas no patrocínio da lírica galego-portuguesa [I]», en E. Corral – E. Fidalgo – P. Lorenzo [eds.], *Cantares de amigos. Estudos en Homenaxe a Mercedes Brea*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 857-870.
 - [2018], «Et de dona Guiomar nascio don Rodrigo Diaz de los Cameros. Figuras femininas no patrocinio da lírica galego-portuguesa [II]», en E. Corral Díaz [ed.], *Voces de mujeres en la Edad Media: entre realidad y ficción*, De Gruyter, 9-32.
 - [2020], «De illis de Mirapixe: Monio Fernandi. O trovador Múnio Fernandes de Mirapeixe e a sua parentela», *Madrygal*, 23, 335-373.
- TAVANI, Giuseppe [1986-1987], «Accordi e disaccordi sul discordo plurilingue di Raimbaut deVaqueiras», *Romanica Vulgaria Quaderni. Studi provenzali e francesi*, 10-11, 5-44.
- [2004], *Unha Provenza hispánica. A Galicia medieval, forxa da poesía lírica peninsular*, A Coruña, Galaxia.
- VARELA CAJIDE, Pablo [2016], «El grupo aristocrático de los Fróilaz-Traba y su papel en la implantación de la orden del Císter en Galicia», *Nalgures*, 12, 579-599.
- [2017], «El conde Gómez González de Traba y sus vínculos con el movimiento trovadoresco Gallego-Portugués», *Nalgures*, 13, 315-348.
- VIEIRA, Y. Frateschi, [1999], *En cas dona Maior. Os trovadores e a corte senhorial galega no século XIII*, Santiago de Compostela: Laiovento.